

De toekomst van de sociale opvoeding en vorming: Het tweede prijswinnende essay

Henk van der Weijden

In de eerste aflevering van de jaargang 2002 van *Pedagogiek* publiceerden we het essay *Teveel van het goede*, geschreven door Jan Marten Praamsma. Aan deze bijdrage was door een deskundige jury de eerste prijs toegekend in de essaywedstrijd *De toekomst van de sociale opvoeding en vorming*, uitgeschreven door de redactie van *Pedagogiek* in samenwerking met de Stichting het Haagse Genootschap.

In dit nummer publiceren we het essay dat in die wedstrijd de tweede prijs won. Henk van der Weijden, werkzaam bij de onderwijsinspectie, ontwikkelt hierin een pleidooi voor een sociocratische werkwijze op scholen, waardoor leerlingen al doende leren om niet alleen verantwoordelijkheid voor zichzelf, maar ook voor anderen te nemen. Het onderwijs wordt zo een plaats waar je kennis opdoet, maar waarin je ook heel expliciet leert samenleven.

De jury had ook voor dit essay veel waardering, vanwege stijl, argumentatie en optimistisch pedagogische visie.

Leer leerlingen vergaderen

Vroeger werden kinderen tenminste nog opgevoed! Toen heerste er orde en rust. Waar zijn onze waarden en normen gebleven? Het zijn meningen en onderhuidse gevoelens van nagenoeg elke generatie. Groot worden is kennelijk voor iedere nieuwe lichterding burgers een moeilijke zaak. Samenleven gaat niet vanzelf. Er bestaat niet zoiets als een spontane sociale rijping. Samenleven moet je leren, dat wil zeggen jezelf eigen maken in de dagelijkse omgang met elkaar. Dat moet eerst en vooral thuis gebeuren. Meestal gaat het goed, soms fout. In het pedagogisch georiënteerde gezin komt het jonge kind in aanraking met opvoeders die onvoorwaardelijk willen helpen. Dat gezin, tegenwoordig zichtbaar in vele verschijningsvormen, is de bakermat van het leren samenleven, omdat daar de verantwoordelijkheid voor elkaar dagelijks ge- en beleefd wordt. Naast het gezin komen kinderen ook in andere situaties en instituties, waar ze in interactie met volwassenen het samenleven kunnen oefenen. De (basis)school is zo'n institutie.

Henk van der Weijden is onderwijspedagoog en werkzaam als inspecteur van het onderwijs bij de Inspectie van het Onderwijs.

Correspondentieadres: Kasteellaan 17, 1829 BE Oudorp, e-mail: h.vanderweijden@owinsp.nl

In het laatste decennium van de twintigste eeuw tekent zich in het denken over opvoeding en onderwijs een beweging af die aangeduid kan worden als een (her)bezinning op de pedagogische verantwoordelijkheid van de school in onze samenleving. Deze bezinning hangt ten nauwste samen met de afnemende pedagogische invloed van het gezin en de school in de huidige, plurale samenleving. De westerse samenleving is onder meer veranderd door een geringere cohesie in de groepsverbanden, door het verdwijnen van de gerichtheid op een geheel van gedeelde waarden en normen, en door de toenemende individualisering.

De toename van vandalisme, criminaliteit, gewelddadige acties, drugs- en wapengebruik, waarbij jongeren een hoofdrol vervullen, is de rechtstreekse aanleiding geweest voor het op gang brengen van een maatschappelijke discussie over de pedagogische taak van het onderwijs. Opmerkelijk daarbij is dat de samenleving geneigd is maatschappelijke problemen en ziekmakende gewoontes toe te schrijven aan het falen van opvoeding en onderwijs. Daarbij rijst de klemmende vraag of de opvoeding thuis én op school een daadwerkelijke bijdrage kan leveren aan het terugdringen van ongewenst maatschappelijk gedrag.

Hoe dit ook zij, beide instituties staan in ieder geval voor de gezamenlijke taak om kinderen toe te rusten voor een actieve en productieve deelname aan de huidige en de toekomstige samenleving. Opvoeding en onderwijs hebben hierin een geëigende en autonome verantwoordelijkheid. Onder bepaalde voorwaarden kunnen zij ook een vruchtbare bijdrage leveren aan het oplossen van een aantal actuele maatschappelijke problemen.

In het perspectief van de maatschappelijke ontwikkelingen is het paradoxaal dat onze westerse samenleving kinderen en jongeren vanaf het eind van de negentiende eeuw in toenemende mate buitenspel heeft gezet door ze op te voeden en te onderwijzen in een eigen 'jeugdland'. De paradox die dat jeugdland oproept, is namelijk dat kinderen weliswaar beschermd opgroeien, maar te weinig betrokken worden bij de orde van het samenleven. Daardoor leren ze niet om zelf maatschappelijke verantwoordelijkheid te dragen. Van een goede toerusting voor een actieve deelname aan de samenleving blijkt nauwelijks sprake. Vanuit de zorg om de cohesie in een plurale samenleving te waarborgen, dienen kinderen en jongeren te leren om respectvol en tolerant te functioneren. Daarbij moeten ze tegelijkertijd het samenlevingskarakter van de gemeenschap koesteren en bevorderen. Dat lijkt het best te realiseren door ze actief en medeverantwoordelijk te laten deelnemen aan relevante maatschappelijke organisaties en instituties. Deze uitdaging geldt vooral voor de huidige (basis)school, want daar leren de leerlingen niet of nauwelijks deelnemen aan de vormgeving van de eigen (school)gemeenschap. Er wordt veelal over en zonder hen beslist. Vandaar dat het schoolstelsel wel getypeerd wordt als een bevelshuishouding. De omgang tussen kinderen en volwassenen is in het gezin anders geordend en wordt omschreven als een onderhandelingshuishouding. Het zou beter zijn om beide huishoudens om te bouwen naar een overleghuishouding, waarin alle participanten met volle overgave kunnen en willen deelnemen.

Omdat het actief deelnemen van leerlingen een wezenlijke bijdrage kan leveren aan hun vorming tot toekomstige burgers, respectievelijk aan een participerend burgerschap, dient er op dit gebied een en ander in de scholen te veranderen. Helaas blijkt het hier bedoelde participerend leren niet te passen in de wijze waarop de meeste scholen op dit moment het onderwijsleerproces in de klas én de schoolorganisatie aanpakken. Van leraren én leerlingen wordt verwacht dat ze mede vormgeven aan hun eigen ontwikkeling en aan die van hun schoolgemeenschap door te leren eigen verantwoordelijkheid te dragen voor beide zaken.

Bovendien moeten ze leren om te gaan met veranderingen, met het andere en met andersdenkenden, kortom met verscheidenheid. Teneinde leerlingen in staat te stellen zich deze vaardigheden eigen te maken en te leren toepassen, behoort de school een oefen- en werkplaats te worden. Voor dit doel zal de school uiteraard anders georganiseerd moeten worden dan nu veelal het geval is. De huidige school evolueert niet zonder meer naar een school-als-werkplaats. Daarvoor is een verandering van de grondhouding van de leraren en een herbezinning op de waardenoriëntaties van alle betrokkenen noodzakelijk.

Het denkbeeld van de school als werkplaats is niet nieuw. Al vanaf het midden van de negentiende eeuw werden op tal van plaatsen pleidooien gehouden om de school op te vatten als een leer- en werkplaats, een 'miniature society' of een 'community of learners', dat wil zeggen als een plaats waar kinderen door samenwerking en samenspraak leren. Dat gedachtegoed is gebaseerd op de aanname dat het leren van sociale en communicatieve competenties geen kwestie is van sociale rijping. Derhalve dienen leerlingen zich deze competenties eigen te maken door deelname aan een gedeelde wereld van waarden en normen, van betekenissen en ervaringen. Bovendien wordt het oefenen van deze vaardigheden noodzakelijk geacht, omdat de leerlingen niet van meet af aan in staat geacht kunnen worden om adequaat en competent te handelen.

Historisch gezien blijkt dat de taak van de school steeds ter discussie wordt gesteld, zodra er sprake is van een maatschappelijke crisis gepaard aan een grondige heroriëntatie in de samenleving. Zo lanceerde John Dewey (1859-1952) bijvoorbeeld zijn werkplaatsidee (Laboratory School) aan het eind van de negentiende eeuw, toen er in de Verenigde Staten van Amerika gigantische aantallen immigranten aantraden. In de wederopbouw van Frankrijk na de eerste wereldoorlog propageerde de Franse onderwijsvernieuwer Célestin Freinet een socialistisch getinte volksoepvoeding. In ons land protesteerde in diezelfde periode de vredesactivist Kees Boeke tegen het oorlogsdenken, wat uiteindelijk tot de oprichting van de Werkplaats Kindergemeenschap in Bilthoven leidde. In het interbellum verzette de Duitse pedagoog Peter Petersen zich tegen de alomtegenwoordigheid van de jaarklassenschool. In al deze voorbeelden is het opvallend dat het betoog van de betrokken onderwijsvernieuwers neerkomt op een pleidooi ten gunste van de werkplaatsgedachte. Vanuit deze optiek wordt de school voorgesteld als een werkplaats waarbinnen de leerlingen worden voorbereid op een zelfverantwoordelijke en zelfbepaalde deelname aan de schoolgemeenschap.

Vanuit een onderwijspedagogische invalshoek behelst de werkplaatsgedachte een nog eenszins verouderd denkbeeld. Zij kan zeer wel dienen als een richtsnoer voor de pedagogische opdracht van de school. Vanuit de werkplaatsgedachte geven de leerlingen en leraren (in termen van Kees Boeke: de werkers en mede-werkers) in gezamenlijkheid vorm aan het leren én het curriculum scolae, waarbij het schoolleven wordt ingericht als een eigensoortige leer- én leefvorm. De school-als-werkplaats onderscheidt zich van de school-als-leerplaats (waar 'geïsoleerd' leren plaatsvindt), doordat zij een authentieke gemeenschap ('community') wil zijn, dat wil zeggen een school waar samenwerking en samenspraak gelijkertijd middel én doel zijn.

In het kader van het denken over de pedagogische verantwoordelijkheid van de school, zoals dat in het voorafgaande geschetst is, komt - na de werkplaatsgedachte - nog een tweede denkbeeld naar voren dat evenmin verouderd is. Het door maatschappijhervormer Kees Boeke (1884-1966) geïnitieerde denkbeeld wordt hier aangeduid als sociocratie. Dat is een wijze van organiseren van de besluitvorming die gelijkwaardigheid van iedere betrokkene bij het nemen van

besluiten waarborgt. Opmerkelijk is dat sociocratie of de sociocratische werkwijze in Nederland slechts op drie basisscholen wordt (of werd) gepraktiseerd als een eigensoortige invulling van de pedagogische verantwoordelijkheid. Opmerkelijk, omdat sociocratie aan elke school hetzij een richtsnoer, hetzij een richting kan bieden voor het invullen van de pedagogische opdracht. De school-als-werkplaats vormt in dit kader de schragende metafoer en het concept sociocratie verwijst naar het wijsgerig anthropologische gedachtegoed dat eraan ten grondslag ligt. Een democratische, tussenpersoonlijke pedagogische omgang in de school, uitgewerkt aan de hand van het denkbeeld van de sociocratie, is een streefdoel dat ten onrechte nog steeds nauwelijks betrokken wordt in de discussies over het curriculum en de interne vormgeving van de huidige basisscholen. In deze 'context of discovery' dient daarbij de volgende vraag voorop te staan: Kan sociocratie een wezenlijke bijdrage leveren aan het vormen van 'goede' burgers?

Volgens Kees Boeke vormt het kunnen samenleven het uiteindelijke doel van alle opvoeding en onderwijs. Dat houdt in dat ieder kind zich in alle opzichten volledig en harmonisch moet kunnen ontwikkelen, niet alleen als individu, maar ook als een volwaardig deelnemer aan de gemeenschap. Boeke putte zijn inspiratie uit een levensvisie die gebaseerd was op een joods-christelijke traditie en die gepraktiseerd werd in diverse religieus geïnspireerde groeperingen zoals evangelisten, christen-anarchisten en quakers. De quakers vormen een godsdienstige groepering die vooral in Engeland en de Verenigde Staten van Amerika opgang maakte. Veel van de praktische werkwijzen die op zijn Werkplaats Kindergemeenschap werden toegepast, ontleende Boeke rechtstreeks, zij het ont-daan van de godsdienstige betekenis, aan de quakers. Met het toepassen van het sociocratische beginsel streefde Boeke ernaar het leven en samenleven op een menswaardige wijze in te richten.

Wanneer in een samenleving of in het gezin, de school, de instelling of het bedrijf gemeenschappelijke doelen worden nagestreefd is het noodzakelijk dat alle betrokkenen samenwerken. In situaties waarin mensen samenwerken, dienen zij elkaar te benaderen als mede-mens, als iemand die je metgezel (socius) is. Het gaat bij dit alles om het inzicht dat je er in je eentje niet komt en dat levensecht samenleven alleen door samenwerking en samenspraak tot stand gebracht kan worden. Je zou dit de grondgedachte van de sociocratie kunnen noemen. Waar mensen samenleven worden echter ook voortdurend besluiten genomen. Hieraan kan op verschillende wijzen vormgegeven worden. In een democratie worden de besluiten bij meerderheid van stemmen genomen. In een sociocratie gebeurt dat op basis van het consentbeginsel ('ik heb geen zwaarwegend bezwaar'). Een belangrijk nadeel van de democratische besluitvorming is dat de meerderheid haar wil oplegt aan de minderheid. Dat levert in de meeste situaties 'winnaars' en 'verliezers' op. Om dit te voorkomen worden in de sociocratie de belangrijkste besluiten (de beleidsbesluiten) niet bij meerderheid van stemmen genomen maar bij consent, dat wil zeggen in en door onderling overleg en op basis van argumenten. Door middel van het consentbeginsel kunnen alle betrokkenen invloed uitoefenen op de gemeenschap waar ze deel van uitmaken. Voor alle duidelijkheid valt hier reeds op te merken dat niet alle besluiten in een institutie met consent genomen behoeven te worden. Er blijft binnen de sociocratische besluitvormingsprocedure ook ruimte voor andersoortige vormen van besluit, zoals de autoritaire beslissing, meerderheid van stemmen en zelfs loting, mits met een 'geen-bezwaar-besluit' (consent) besloten is een en ander op een dergelijke wijze te regelen.

Door een oud-leerling van Boeke, Gerard Endenburg, is het sociocratisch beginsel nader uitgewerkt en geschikt gemaakt voor het ontwikkelen van een

interne organisatie voor verschillende instituties, waaronder de school. Enderburg heeft vier zogenoemde sociocratische basisregels geformuleerd. Zoals hiervoor reeds is aangegeven, bepaalt het consentbeginsel de besluitvorming. Om te voorkomen dat iedereen over alles mee moet praten en een vlotte, goede afhandeling van een besluit bemoeilijkt wordt, is de sociocratische kringorganisatie ontwikkeld. De gehele organisatie van een institutie wordt opgedeeld in kleinere eenheden, 'kringen' genoemd. Iedere sociocratische kring heeft een eigen doelstelling en delegeert de belangrijkste taken aan de eigen kringleden. Taken die verricht moeten worden zijn: leidinggeven, uitvoeren en 'meten' (informatie verzamelen, bewaken en toetsen). In de kring worden afspraken gemaakt en taken toebedeeld die op de werkplek worden uitgevoerd. Ook zorgen de leden van een kring ervoor dat ze geschoold worden, zowel op hun specifieke vakgebied als op het gebied van de ordening van het samenleven: sociocratie. Een derde basisregel is dat de kringen 'dubbelgekoppeld' worden. Iedere kring maakt deel uit van een groter geheel. Om dynamische kringprocessen een kans te geven, moeten de kringen aan elkaar gekoppeld worden. Tenminste twee functionarissen ('dubbele' koppeling) uit een kring nemen deel aan de besluitvorming in de naasthogere kring. Dubbelgekoppeld worden: de functionele leider én de gekozen afgevaardigde(n) van de kring. De vierde basisregel bepaalt dat het kiezen van personen gebeurt uitsluitend na een open discussie en met consent. Taken worden aan de meest geëigende personen toegewezen.

Op basis van de hier beschreven basisregels kan een op sociocratische leest geschoeide organisatie voor een (basis)school opgezet worden. Bij de invoering van de sociocratische werkwijze in een school wordt aanbevolen in iedere groep (schoolklas) te beginnen met het houden van vergaderingen of besprekingen. Wanneer deze in iedere groep goed functioneren kan overgegaan worden tot het verder vormgeven van de sociocratische kringorganisatie: het instellen van de dubbelgekoppelde kringen. De kringen zijn er om beleid te bepalen en om allerlei soorten spanningen in de organisatie bestuurbaar te maken. Met het consentbeginsel als instrument zorgen de kringen voor dynamisch evenwicht. De kring biedt een basis voor veiligheid. Daar kan niemand ontkend (uitgesloten of genegeerd) worden. Voorts kunnen de leden elkaar aanspreken op de afspraken die gemaakt zijn. In de besprekingen wordt zowel over zaken als over personen vrijuit gesproken. De besluiten in het uitvoerende vlak worden gedelegeerd aan personen. In de kringen vindt afstemming plaats van de verschillende denk- en leefwerelden. Het voorkomt het wij- en zij-denken.

De bespreking heeft tot doel in een gemeenschappelijk overleg tussen leraren en leerlingen afspraken te maken over zaken die van belang zijn voor het functioneren van de groep. Daarbij gaat het om onderwerpen die betrekking hebben op de taakstelling (goed onderwijs) en op het onderlinge functioneren. Besprekingen worden op verschillend niveau in de organisatie gehouden: in de groepskringen, de schoolkring en de bestuurskring.

Ter verduidelijking worden in het navolgende enkele aandachtspunten beschreven met betrekking tot de (groeps)besprekingen in een basisschool. In iedere groep ligt op een vaste plaats een zogenoemd besprekingschrift. In dit schrift worden zaken genoteerd die in de bespreking aan de orde dienen te komen. Niet alleen de leerlingen van de eigen groep, maar ook die van andere groepen, alsmede leraren en ouders kunnen gebruik maken van het schrift. Om eenzijdigheid te voorkomen verdient het aanbeveling om, zoals in de freinet-scholen gebeurt, in het besprekingschrift een aantal rubrieken aan te brengen. Gedacht wordt aan: complimenten, voorstellen, vragen en klachten. De hier

bedoelde freinettechniek (klassenvergadering) vertoont de nodige overeenkomsten met de sociocratische werkwijze. Een keer per week komt de groep in bespreking bijeen. Een door de groep gekozen persoon is de besprekingsleider. Deze leider leest de in het schrift genoteerde agendapunten voor. Vervolgens vindt de bespreking over de genoemde punten plaats. Er wordt besloten met consent. Genomen besluiten worden door een 'schrijver' genoteerd. De afspraken gelden voor alle groepsleden. De leraar neemt als groepslid deel aan de bespreking. Voor alle duidelijkheid, indien een van de groepsleden (waaronder de leraar) zwaarwegend bezwaar heeft tegen een voorstel dan wordt er geen consent gegeven. Dat houdt in dat het voorstel niet doorgaat of anders geformuleerd moet worden. Niet het aantal 'stemmen' maar het argument geeft immers de doorslag bij de sociocratische besluitvorming.

In de diverse groepen/klassen van de basisschool is de uitwerking van de groepsbespreking verschillend. Een groepsbespreking in de kleutergroep wordt anders georganiseerd dan in de eindgroep (groep 8), omdat leerlingen vanuit de verschillende leeftijdsgroepen anders omgaan met het fenomeen van het voeren van (formeel) gesprekken. De grondhouding van de leraar is dezelfde: het realiseren en (waar)borgen van een volledige en authentieke deelname van de leerlingen aan het reilen en zeilen van de groeps- en schoolgemeenschap.

Door het beschermen van kinderen en jongeren is er helaas in de westerse wereld een geïsoleerd jeugdland ontstaan. De meeste volwassenen hebben zich onvoldoende gerealiseerd dat opgroeiën ook inhoudt verantwoordelijkheid dragen voor de gemeenschap waarin jong en oud samenleven. Leven in jeugdland is wat anders dan geleidelijk en werkenderwijs verantwoordelijkheid op je nemen voor je eigen leefomgeving. Vanuit onderwijspedagogisch perspectief dient het onderwijs een wezenlijke bijdrage te leveren aan het verwerven van een houding die gericht is op het nemen van zelfstandigheid en het dragen van verantwoordelijkheid voor zichzelf, de ander en het andere. Dat kan in de (basis)school gebeuren door leerlingen volwaardig en authentiek te laten deelnemen aan het onderwijsleerproces en de interne organisatie van hun school. Vertrekpunt is dat leerlingen leren verantwoordelijkheid te dragen door verantwoordelijkheid te krijgen. Leren samenleven is het verwerven van een respectvolle en tolerante houding en het leren leven in een multiculturele samenleving.

De hier bepleite sociocratische aanpak maakt het mogelijk dat jongeren met erkenning van hun individualiteit, mede verantwoordelijkheid op zich nemen voor een groter geheel van de samenleving. Scholen kunnen door het toepassen van de sociocratische werkwijze hieraan een wezenlijke bijdrage leveren, waarbij de deelnemers (leraren én leerlingen), ondanks het feit dat zij in vele opzichten verschillen, gelijke rechten hebben. Uitgaande van een gemeenschappelijke doelstelling van een school waarborgt het consentbeginsel een gelijkwaardige deelname van de deelnemers. De kringvergadering of de bespreking vormt het 'hart' van de sociocratisch georganiseerde school. Leerlingen leren overleggen en vergaderen. Deze pedagogisch georiënteerde school is niet de plaats waar de grote maatschappelijke problemen worden opgelost. Het is een oefen- en werkplaats voor het leren samenleven: een broedplaats waar leerlingen worden voorbereid op een autonome (zelfverantwoordelijke, zelfstandige) deelname aan de samenleving en op een participierend burgerschap.